

Agnieszka Kurczewska

Uniwersytet Łódzki, Polska ■ University of Lodz, Poland

Refleksje na temat edukacji w zakresie przedsiębiorczości z perspektywy ponad 40 lat badań naukowych¹

Reflecting on entrepreneurship education from the perspective of over 40 years of research

Streszczenie: Celem artykułu jest krytyczna ocena dojrzałości edukacji w zakresie przedsiębiorczości jako usamodzielniającego się obszaru badawczego z perspektywy jego historii, ze szczególnym uwzględnieniem luk badawczych, a także wyodrębnieniem trendów badawczych, które mają szansę zintensyfikować jego dalszy rozwój. W artykule przedstawiono krótki rys historyczny edukacji w zakresie przedsiębiorczości i jej specyfikę jako obszaru badawczego z uwzględnieniem dynamiki rozwoju na przestrzeni lat, a następnie podjęto próbę określenia jej największych słabości oraz stojących przed nią wyzwań. Artykuł kończy analiza trendów badawczych prowadząca do refleksji nad dojrzałością tego obszaru badawczego. Wynika z niej, że pomimo zaistnienia nurtu krytycznego, edukacja w zakresie przedsiębiorczości jest jednym z najsilniej rozwijających się i obiecujących co do wyników obszarów wykorzystujących dorobek naukowy związany z przedsiębiorczością. Jednakże, choć z perspektywy ponad 40 lat zaawansowanie wiedzy z zakresu edukacji w zakresie przedsiębiorczości i będących w jej centrum procesów uczenia się jest widoczne, wciąż musimy doskonalić warsztat badawczy, by lepiej rozumieć, czego uczyć, jak uczyć, kogo uczyć oraz w jakim celu.

Abstract: The aim of the article is to critically assess the maturity of entrepreneurship education as a self-standing research area, considering its history and research gaps, and to identify research trends that are likely to intensify its further development. The article presents a brief historical overview of entrepreneurship education, highlighting its particularities as a research area, including the dynamics of development over the years, followed by an evaluation of its greatest weaknesses and the challenges it faces. Concluding with an analysis of research trends, the article reflects on the maturity of this research area. It shows that despite the existence of a critical perspective, entrepreneurship education is one of the most rapidly growing and promising areas using entrepreneurship scientific output. However, despite over four decades of knowledge advancement in entrepreneurship education and its core learning processes, there remains a need to conduct more comprehensive research to better understand what to teach, how to teach, whom to teach, and for what purpose.

¹ Artykuł nawiązuje do treści wykładu wprowadzającego wygłoszonego podczas 19. Konferencji Naukowej nt. „Problematyka przedsiębiorczości w warunkach zmienności otoczenia krajowego i międzynarodowego” połączonej z 15. Jubileuszowym Zjazdem Nauczycieli Przedsiębiorczości, które odbyły się w październiku 2022 r. w Krakowie.

Słowa kluczowe: edukacja przedsiębiorcza; edukacja w zakresie przedsiębiorczości; kształcenie w zakresie przedsiębiorczości; pedagogika przedsiębiorczości; przedsiębiorczość

Keywords: entrepreneurship; entrepreneurship education; enterprising education; entrepreneurial education; entrepreneurship pedagogy

Otrzymano: 13 lutego 2023

Received: 13 February 2023

Zaakceptowano: 20 marca 2023

Accepted: 20 March 2023

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Kurczewska, A. (2023). Refleksje nad edukacją w zakresie przedsiębiorczości z perspektywy ponad 40 lat badań naukowych. *Przedsiębiorczość – Edukacja [Entrepreneurship – Education]*, 19(1), 7–18. <https://doi.org/10.24917/20833296.191.1>

Wstęp

Jeśli za G. Häggem i J. Gabrielssonem (2019) oraz za Häggem i A. Kurczewską (2022) uznać za początek badawczych podstaw edukacji w zakresie przedsiębiorczości artykuł autorstwa T.E. Clarke i J. Reavley *Educating technical entrepreneurs and innovators for the 1980's* opublikowany w czasopiśmie naukowym „Technovation” z 1981 roku, to możemy mówić już o 42 latach historii tego obszaru wiedzy². Ponad cztery dekady prowadzenia badań na styku dwóch dyscyplin: przedsiębiorczości i edukacji – to dostatecznie długo, by refleksji poddać ich postęp i tym samym określić poziom zaawansowania naukowego edukacji w zakresie przedsiębiorczości. To również wystarczająco długi okres, by spojrzeć analitycznie na jej zadania i efekty kształcenia. Celem artykułu jest zatem krytyczna ocena dojrzałości edukacji w zakresie przedsiębiorczości jako usamodzielniającego się obszaru badawczego z perspektywy jego historii, ze szczególnym uwzględnieniem luk badawczych, a także wyodrębnieniem trendów badawczych, które mają szanse zintensyfikować jego dalszy rozwój.

W artykule podjęte zostaną następujące wątki: syntetyczny rys historyczny edukacji w zakresie przedsiębiorczości i jej charakterystyka jako obszaru badawczego oraz dynamika rozwoju na przestrzeni lat. Następnie określone zostaną jej największe słabości oraz stojące przed nią wyzwania. W ostatniej części artykułu przeprowadzona zostanie analiza trendów badawczych prowadząca do zakończenia zawierającego refleksję nad dojrzałością tego obszaru badawczego.

Historyczne fundamenty wymiaru badawczego edukacji w zakresie przedsiębiorczości

Początki kształcenia w zakresie przedsiębiorczości można zidentyfikować w pierwszej połowie XX w. Część źródeł podaje, że jeden z pierwszych kursów przedsiębiorczości realizowany był na Uniwersytecie Harvarda w roku 1947 (Carlsson i in., 2013; Katz, 2003). Inne z kolei wiążą pierwsze próby uczenia przedsiębiorczości na poziomie uczelni z Japonią

² W obu pracach zastosowano metodę systematycznego przeglądu literatury i przyjęto serię kryteriów włączenia artykułów do próby. Ograniczono się m.in. do prac napisanych w języku angielskim i spełniających określone warunki rygoru naukowego.

i zajęciami na Uniwersytecie Kobe prowadzonymi już w 1938 r. (McMullan, Long, 1987). W obu przypadkach mamy jednak do czynienia przede wszystkim z praktyką kształcenia w zakresie przedsiębiorczości. Co może być zaskakujące, początki rozwoju wymiaru badawczego edukacji w zakresie przedsiębiorczości przypadają dopiero na lata 80. i są mocno powiązane z prowadzoną wówczas w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych polityką gospodarczą. Jednym z pierwszych artykułów naukowych podejmujących tę problematykę jest wspomniany we wstępie artykuł Clark i Reavleya (1981). Od tego roku liczba artykułów poświęconych tej tematyce ewolucyjnie rosła. Szersze zainteresowanie edukacją z obszaru przedsiębiorczości i potrzeba budowania jej teoretycznych podstaw wyniknęły z upowszechniania w społeczeństwie wartości neoliberalnych, wśród których przedsiębiorczość odgrywała naczelną rolę. Przedsiębiorczość obywateli, rozumiana jako przejście przez nich ryzyka i działanie w ramach własnej działalności gospodarczej, miała stać się rozwiązaniem problemów, będących rezultatem kryzysów gospodarczych zachodniego świata lat 70. Deregulowano więc gospodarki, obniżano podatki i promowano drobną przedsiębiorczość. Celem stało się ukształtowanie bardziej przedsiębiorczego społeczeństwa. Popyt na wiedzę, jak efektywnie uczyć postaw przedsiębiorczych, rósł jeszcze intensywniej w latach 90., co wsparte finansowaniem publicznym, uruchomiło zainteresowanie tematyką w kręgach akademickich. W przypadku edukacji w zakresie przedsiębiorczości mamy więc przykład nietypowego dla nauki, pragmatycznego rozwoju badawczego, podyktowanego zgłaszanym popytem na taki rodzaj edukacji. Rosnące zainteresowanie tematyką wymusiło tworzenie ugruntowanych w badaniach jej podstaw. Zaczęto szukać efektywnych rozwiązań, zachęcających i pomagających studentom w wyborze kariery przedsiębiorcy. W pierwszej kolejności wysiłki badawcze skierowały się w stronę tego, czego uczyć, czyli jakie treści programowe realizować w ramach zajęć z przedsiębiorczości, przy czym zazwyczaj przedsiębiorczość była przedmiotem nauczania w szkołach biznesowych lub na kierunkach związanych z zarządzaniem czy ekonomii. Podczas zajęć skupiano się przede wszystkim na rezultatach procesu kształcenia, takich jak tworzenie i prowadzenie przedsiębiorstwa. Wykorzystywano wiedzę głównie z ekonomii i zarządzania, a jako zakładany efekt kształcenia – otwierane przez studentów firmy. Równoległy rozwój wymiaru naukowego przedsiębiorczości spowodował jednak, że kształcenie w jej zakresie coraz częściej zaczęło wychodzić poza standardy edukacji biznesowej, jak również poza kierunki studiów związane tradycyjnie z zarządzaniem firm. Nauczaniem przedsiębiorczości zaczęto interesować się na uczelniach technologicznych, medycznych, humanistycznych i artystycznych. Zmieniło się przy tym podejście. Kształcenie w zakresie przedsiębiorczości stało się metodą, w której studenci uczą się poprzez przedsiębiorczość (Neck, Greene, 2011). Otworzyło to drogę do rozwoju badań związanych z metodami kształcenia w obszarze przedsiębiorczości, jak również prób rekonstrukcji procesu uczenia się przedsiębiorczego.

W wyniku rozwoju edukacji w zakresie przedsiębiorczości zaczęły wyodrębniać się dwie szkoły kształcenia. Pierwsza z nich, kojarzona przede wszystkim z Wielką Brytanią, wykształciła podejście, w którym edukacja z obszaru przedsiębiorczości traktowana jest bardzo szeroko, a jej celem jest rozwój kompetencji pozwalających wdrażać pomysły w życie (nie tylko o charakterze czysto biznesowym). Z kolei w wielu innych krajach europejskich i w Stanach Zjednoczonych dominuje częściej podejście rozumiejące edukację z zakresu przedsiębiorczości wężziej – jako zestaw kompetencji pozwalających na identyfikację, ocenę i wdrażanie pomysłu na działalność gospodarczą. Szkoły te nie stoją w sprzeczności wobec siebie (Hägg, Kurczewska, 2022), a ich obecność można traktować jako dowód rozwoju.

Wzbogaciły one bowiem dyskusję naukową i dały podstawy rozwoju dla całej dyscypliny (Hägg, Gabriellsson, 2019).

Oceniane z perspektywy czasu idealistyczne rozumienie przedsiębiorczości z lat 90. jako remedium na problemy gospodarcze i społeczne oraz jej umasowienie spotyka się coraz częściej z krytyką. Zarzuca się przede wszystkim niską refleksyjność i wysoką uniwersalność we wdrażaniu treści i metod kształcenia. Wizerunkowi przedsiębiorczości szkodzą również związki z programem neoliberalnym, którego mankamenty podkreślają zarówno socjolodzy, jak i ekonomiści (Piketty, 2014). Obecnie przedsiębiorczość jest promowana, jeśli spełnia warunek produktywności (Baumol, 1996), etyczności i wpisywania w zasady zrównoważonego rozwoju.

Zbiorowy portret edukacji w zakresie przedsiębiorczości

Rozpatrując postęp naukowy edukacji w zakresie przedsiębiorczości z perspektywy niespełna 40 lat (tj. od 1981 do 2018 r.), w ramach systematycznego przeglądu literatury, Hägg i Kurczewska (2022) przeanalizowali 447 artykułów³. Na ich podstawie autorzy wnioskują, że rozwój nastąpił i w wymiarze teoretycznym (zwiększyła się bowiem znacząco liczba artykułów o pogłębionych ramach teoretycznych), i w obszarze metodologicznym. Wśród 447 analizowanych prac 161 było mocno osadzonych w teorii, 87 – eklektycznych (co oznaczało łączenie w artykule kilku teorii i choć minimalny wkład do rozwoju aspektów teoretycznych), 140 – nie miało wyraźnie zidentyfikowanej teorii, a 59 było jej pozbawione. Co ważne, na przestrzeni lat liczba artykułów wykorzystujących teorie rośnie, co widoczne jest zwłaszcza w ostatniej dekadzie analizy, w której stanowią one 43% opublikowanych prac. Jeśli przeanalizujemy tematykę badawczą prac, z próby wyodrębnionych przez autorów artykułów 149 tematycznie związanych jest z uczeniem się studentów, 133 prace opisują problem oceny w obszarze edukacji w zakresie przedsiębiorczości, 98 prac dotyczy tworzenia programów lub planowania zajęć z przedsiębiorczości, podczas gdy 18 to prace dotyczące polityki (49 prac nie należy do tych kategorii).

W świetle badań Hägga i Kurczewskiej (2022), pod względem metodologii w edukacji w zakresie przedsiębiorczości też zauważa się ewolucję. W pierwszych dwóch dekadach prace jakościowe zostały zdominowane przez prace ilościowe. Najczęściej stosowane były ankiety pozwalające dowiedzieć się, czego uczą wykładowcy i jaka literatura była wykorzystywana. Sytuacja zmieniła się w trzeciej dekadzie analizowanego okresu, kiedy podejście jakościowe zaczęło zyskiwać na popularności i „pokonało” podejście ilościowe. Czwarta dekada analizy ponownie odwróciła trendy i nastąpił masowy powrót do prac wykorzystujących metody ilościowe. Jako interpretację podaje się, że jest to potwierdzenie dojrzałości tego tematu badawczego, ponieważ liczba badań jakościowych dominowała w połowie osi czasu i stworzyła podstawy do przeprowadzenia większej liczby badań ilościowych, czyli po eksploracji wątków naukowych nastąpiła ich eksploatacja. Niemniej jednak udział prac jakościowych w stosunku do ilościowych wynosi 46,5%.

³ Systematycznego przeglądu literatury dokonano, korzystając z baz Business Source Complete (BSC) oraz Education Resources Information Centre (ERIC). W wyszukiwaniu użyto następujących słów kluczowych: „Entrepreneurship Education” (lub) „Enterprise Education” (lub) „Entrepreneurial Education” (lub) „Action-based Entrepreneurship Education” (lub) „Practice-based Entrepreneurship Education” (lub) „Action-oriented Entrepreneurship Education” (lub) „Project-based Entrepreneurship Education” (lub) „Entrepreneur* Teaching” (lub) „Enterprise Teaching”.

Zgodnie ze statystykami z badań Hägga i Kurczewskiej (2022), najwięcej prac w badanym okresie opublikowanych zostało w dwóch europejskich czasopismach: „Education + Training” (116 prac) oraz „Industry and Higher Education” (48 prac). Wśród innych czasopism naukowych, które odegrały znaczącą rolę w rozpowszechnianiu badań z zakresu edukacji przedsiębiorczej, wymienić należy „Journal of Entrepreneurship Education” (22 prace), „Journal of Small Business Management” (21 prac), jak również czołowe czasopismo z zakresu przedsiębiorczości: „Journal of Business Venturing” (15 prac). Warto jednak zauważyć, że w 2018 r. powstało amerykańskie czasopismo „Entrepreneurship Education & Pedagogy” w całości poświęcone problematyce edukacji w zakresie przedsiębiorczości. W najbliższych latach najwięcej prac z zakresu edukacji w zakresie przedsiębiorczości zostanie prawdopodobnie opublikowanych w tym czasopiśmie.

Specyfika edukacji w zakresie przedsiębiorczości jako obszaru badawczego

Jedną z kluczowych specyfik edukacji w zakresie przedsiębiorczości jako obszaru badawczego jest jej „rozdzarcie” między dwoma silosami wiedzy: przedsiębiorczości i edukacji (pedagogiki). Rozwijając się, musi ona zatem czerpać z obu obszarów i na bieżąco uzupełniać swój dorobek, korzystając z ich najnowszych osiągnięć. To duże wyzwanie dla naukowców podejmujących badania z tej tematyki i wykładowców prowadzących zajęcia z przedsiębiorczości. Dorobek przedsiębiorczości wpływa na treści kształcenia, czyli na wiedzę i umiejętności, które są studentom przekazywane, oraz na postawy, jakie są w nich utrwalane. Dorobek edukacji decyduje zaś o obranym podejściu, określającym metody, techniki i narzędzia stosowane w kształceniu. Istnieje jeszcze trzeci obszar, będący podzbiorem obu obszarów i opisujący proces uczenia się, jaki przechodzą przedsiębiorcy, czyli w jaki sposób pozyskują oni wiedzę z przebytych doświadczeń przedsiębiorczych (ang. entrepreneurial learning). Łącząc systematycznie przyrastającą wiedzę płynącą ze wszystkich trzech obszarów, jesteśmy w stanie budować dorobek teoretyczny edukacji w zakresie przedsiębiorczości, a w konsekwencji zaoferować kształcenie o silnych fundamentach teoretycznych.

Drugą cechą charakterystyczną jest dynamika rozwoju. Podejście do edukacji w zakresie przedsiębiorczości ewoluuje. Wyraźny kierunek zmian przebiega od rozumienia jej jako obszaru przede wszystkim powiązanego z biznesem i zarządzaniem w stronę przedsiębiorczego uczenia się. Tym samym przedmiotem zainteresowania są nie tylko treści i metody kształcenia, lecz także rozszyfrowanie samego procesu uczenia się, który występuje i u uczniów/studentów podejmujących zajęcia z przedsiębiorczości, i u przedsiębiorców wdrażających swoje pomysły w życie. Taka zmiana powoduje większe otwarcie się edukacji w zakresie przedsiębiorczości na dorobek edukacji. Jednocześnie przedsiębiorczość rozumiana jest coraz częściej nie jako zestaw cech czy umiejętności, ale specyficzny sposób myślenia i podejmowania decyzji. Zmiana konceptualizacji przedsiębiorczości w kierunku ujęcia kognitywnego zachęca do holistycznego, proaktywnego uczenia się, spowodowała też szerszą akceptację edukacji w jej zakresie poza nietradycyjnymi obszarami i na wszystkich poziomach edukacji.

Kolejną cechą edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest jej progresywność i oparcie na doświadczeniu jako źródle wiedzy przedsiębiorczej. Od początku konstituowania się jej podstaw wiązano ją z praktycznością, ale i oczekiwano efektywnego przygotowania do zawodu przedsiębiorcy. Wymaganiom tym towarzyszyło także oczekiwanie innowacyjnego

sposobu kształcenia. Edukacja progresywna, mająca swoje źródła w pragmatyzmie amerykańskim, traktuje terażniejszość jako podstawowy punkt odniesienia i jest zorientowana na rozwiązywanie aktualnych problemów społecznych (w przeciwieństwie do bardziej tradycyjnej edukacji osadzonej w osiągnięciach i dziedzictwie kulturowym poprzednich pokoleń). Podejście progresywne zakłada, że rzeczywistość nieustannie ulega zmianom, w związku z tym edukacja ma za zadanie wspomóc w odnalezieniu się w dynamicznie zmieniającym się świecie (Kurczewska, 2016). Edukacja zgodnie z takim podejściem postuluje pragmatyczny sposób myślenia i działania, pozwalający osiągnąć zamierzone cele. Wartością podkreślaną w progresywnym ujęciu edukacji jest możliwość odniesienia się do zdobytej wiedzy oraz nadania jej własnego sensu i zastosowania w życiu. Tym samym edukacja w zakresie przedsiębiorczości łączy się z założeniami koncepcji uczenia się przez doświadczenie. Osobiste doświadczenia osoby uczącej się pozwalają na wybór bardziej skutecznych technik uczenia się i wspierają proces uczenia się zorientowany na przyszłość. Praktyczne, oparte na doświadczeniu, podejście do edukacji zostało rozwinięte przez J. Deweya (Dewey, 1946), czołowego przedstawiciela amerykańskiego pragmatyzmu. Nie każde z doświadczeń jest jednak równie wartościowe. Z punktu widzenia edukacji, doświadczenia powinny być zamierzone (nie przypadkowe), ponadto powinny wiązać się z systematycznym dociekaniem lub rozwiązywaniem problemów, które ułatwiają efektywne uczenie się (Kurczewska, 2016). W kontekście edukacji w zakresie przedsiębiorczości doświadczenie jest postrzegane jako podstawowy nośnik wartościowego uczenia się, a uczenie się – jako proces kształtowany przez wzajemne oddziaływanie doświadczeń, umożliwiający tworzenie wiedzy i jej wykorzystanie w przyszłości. Podstawy edukacji opartej na doświadczeniach przedsiębiorczych zbudowane są na koncepcjach działania, refleksji, wiedzy. Doświadczenia są nośnikami przedsiębiorczego uczenia się, a proces uczenia się przez doświadczenie jest zakorzeniony w interakcji działania i refleksji (Hägg, Kurczewska, 2016), przy czym oba te elementy są konieczne, by doprowadzić do powstania nowej wiedzy, co jest podstawowym celem edukacji.

Słabości i wyzwania edukacji w zakresie przedsiębiorczości

Ponad cztery dekady historii naukowej zobowiązują do bardziej krytycznego spojrzenia na dorobek edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Analizie można poddać jej słabości, prowadząc jednocześnie dyskusję w kierunku wyznaczenia wyzwań dla tego obszaru badawczego.

Pierwsza słabość edukacji w zakresie przedsiębiorczości to wciąż niewystarczające osadzenie w teorii i niedostatecznie unikalny dorobek teoretyczny, niepozwalające na pełną autonomiczność wobec zarówno edukacji, jak i przedsiębiorczości, z których czerpie ona swoją wiedzę i metody. Zwracają na to regularnie uwagę badacze od początku konstituowania się tego obszaru badawczego (szerzej patrz: Béchar, Grégoire, 2005; Dainow, 1986; Fayolle, 2013; Gorman i in., 1997; Hägg, Gabrielsson, 2019; Landström i in., 2021; Mwasalwiba, 2010; Nabi i in., 2017; Pittaway, Cope, 2007). I choć sytuacja powoli zmienia się na lepsze (Hägg, Kurczewska, 2022), a prace opisowe wypierane są przez prace o podłożu teoretycznym, które przyczyniają się do pogłębiania dorobku edukacji w zakresie przedsiębiorczości, pełna legitymizacja tego obszaru wiedzy zależna jest właśnie od tego czynnika. Wyzwaniem edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest udowodnienie i wyjaśnianie naukowe własnej wyjątkowości na tle innych obszarów badawczych (Neck, Greene,

2011). Nie wystarczy apelować, że kształcenie w zakresie przedsiębiorczości powinno być jak najszerszej praktykowane, należy budować teoretyczne podstawy, które uzasadniają jego przebieg, skuteczność i celowość.

Drugą słabością, powiązaną z pierwszą, jest brak jednoznacznej wiedzy na temat skuteczności kształcenia w zakresie przedsiębiorczości. Wiemy coraz więcej na temat metod i zasad kształcenia. Wyzwaniem staje się jednak zapełnienie luki pomiędzy zapotrzebowaniem na wiedzę w zakresie kształcenia z obszaru przedsiębiorczości a tym, co zostało sprawdzone, że skutecznie działa w edukacji przedsiębiorczości (Morris, 2014). Problem ten związany jest w dużej mierze z tym, jak zdefiniujemy cele kształcenia w zakresie przedsiębiorczości – czy jest to liczba powstających firm, wyższy poziom intencji przedsiębiorczych, większa wiedza na temat przedsiębiorczości. Weryfikacja efektywności proponowanych podejść, metod i technik uwiarygadnia potrzebę kształcenia w tym obszarze oraz zapewnia pokonanie luki między rygiorem a istotnością badań (Landström i in., 2022).

Trzecią słabością edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest jej geograficznie niska reprezentatywność i pułapka kontekstualności. Zdecydowana większość publikacji związana jest ze światem zachodnim (rozpatrując zarówno opisywane konteksty badawcze, jak i afiliacje autorów). W świetle wyników systematycznego przeglądu literatury wykonanych przez Hägga i Kurczewską (2022) większość prac empirycznych z zakresu edukacji przedsiębiorczej odnosiła się do Europy i Ameryki Północnej, a znacznie mniej do Azji, Oceanii i Afryki. Zdarzają się artykuły o bardziej globalnym kontekście, ale żadne z kontekstem wyłącznie w Ameryce Południowej. Tym samym edukacja w zakresie przedsiębiorczości „skazana” jest na dominację perspektywy określanej w literaturze jako WEIRD (ang. Western, Educated, Industrialized, Rich and Democratic), czyli zachodnich, wykształconych, uprzemysłowionych, bogatych i demokratycznych społeczeństw (Henrich, Hein, Norenzayan, 2010). Mimo że od początku XXI w. w dyskusjach powoli pojawiają się wątki potrzeby dostrzegania różnorodności w zakresie pochodzenia kontekstu empirycznego, towarzyszy temu wciąż mała współpraca między badaczami z różnych krajów.

Kontekstualność jest jednak szerszym wyzwaniem dla badaczy edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Pogodzić bowiem należy konieczność odnoszenia się do jak najbardziej szczegółowych kontekstów badawczych z koniecznością wnioskowania generalizującego, które jest niezbędne w naukowym rygorystycznym i prowadzi do kumulacji wiedzy w danym obszarze. Pewnym rozwiązaniem, choć trudnym w realizacji, są badania wielokontekstowe, które mogłyby stworzyć pełniejszy obraz, w którym kierunku zmierza edukacja w zakresie przedsiębiorczości. Wyzwaniem staje się, jak piszą Hägg i Kurczewska (2022), przedstawienie jednoznacznego kontekstu, poprzez który interpretuje się wyniki badań, ale z nadrzędnym celem zbudowania wspólnych ram dla edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Oczekuje się przy tym takiego badania jej różnorodności, by odkrywać nowe tematy, które rozszerzą wiedzę i praktykę nauczania (Loi, Fayolle, 2021), i umiejętnie dodawać je do już zidentyfikowanych i zweryfikowanych.

Trendy badawcze edukacji w zakresie przedsiębiorczości

W ostatniej części artykułu warto przyjrzeć się trendom badawczym w edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Pozwolą one spojrzeć na ten obszar wiedzy z perspektywy jej dalszego rozwoju. Ich opis stanowi także podsumowanie dotychczasowych charakterystyk edukacji w zakresie przedsiębiorczości, z których trendy te się uformowały.

W zakresie teorii wiedzy i uczenia się konstruktivism jest tym podejściem, które jest najbardziej zbliżone z założeniami edukacji w zakresie przedsiębiorczości, głównie z uwagi na jego ukierunkowanie na głębsze rozumienie niż przyswajanie informacji i zapamiętywanie faktów (Elliott i in., 2000), a także nastawienie na interpretację i zrozumienie świata. Konstruktivism wpisuje się w ramy progresywności i pragmatyczności kształcenia przedsiębiorczego. Osoby uczące się nie tylko tworzą własny proces uczenia się, ale także kierują tym procesem (Löbler, 2006), są aktywne i samodzielne. Polegają na swoich doświadczeniach i z nich konstruują wiedzę przedsiębiorczą. Procesy uczenia się nastawione są na transformację uczącego się (Mezirow, 1991). Prognozować można, że rozwijanie edukacji w zakresie przedsiębiorczości dalej będzie zmierzało w kierunku tworzenia środowiska sprzyjającego samorealizacji i postawom przedsiębiorczym, zgodnie z założeniami konstruktivismu, a prowadzone badania dotyczyć będą rekonstrukcji procesu uczenia się, jego przebiegu, determinant oraz roli nauczyciela i charakterystyki osoby uczącej się w tym procesie.

Akceptacja konstruktivismu jako dominującego podejścia determinuje wybór teorii uczenia się i nauczania. W konstruktivismie osoby uczące się najczęściej zdobywają wiedzę poprzez doświadczenia. Znaczenia nabierają działanie i refleksja (szerzej: Hägg, Kurczewska, 2016), a tym samym teorie uczenia się oparte na rozwiązywaniu problemów (ang. problem-based learning), uczenia zorientowanego na działanie (ang. action learning) oraz uczenia związanego z doświadczeniem (ang. experience-based learning). Każda z tych teorii posiada swoje unikalne zalety (Hägg, 2017) – uczenie się przez działanie wspiera uczenie i pracę w zespole, nauczanie oparte na rozwiązywaniu problemów przygotowuje do gromadzenia doświadczeń (tym samym tworząc bazową wiedzę z zakresu przedsiębiorczości w sposób zbliżony do tego, w jaki wiedzę gromadzą aktywni przedsiębiorcy), teoria uczenia się przez doświadczenie uczy myślenia przedsiębiorczego, wykorzystując do tego cykl Kolba (1984): działanie–refleksja–konceptualizacja–eksperymentowanie. Z uwagi na dobre dopasowanie wymienionych teorii do potrzeb edukacji w zakresie przedsiębiorczości, dalsze projekty badawcze z dużym prawdopodobieństwem będą wpisywać się w ich założenia, służyć ich zaawansowaniu, a nawet rozbudowaniu.

Kolejny wyraźny trend w edukacji w zakresie przedsiębiorczości dotyczy metody uczenia się. Następuje wyraźne przejście od modeli uczenia, w którym nadrzędna rola w procesie kształcenia przypisana jest nauczycielowi, do takich, w których największa koncentracja jest na uczniu, od modeli pedagogicznych do andragogicznych. Celem andragogiki jest wsparcie dorosłych w procesie uczenia się i uczynienie ich odpowiedzialnymi za świadome uczenie się (Knowles, 1984). Zastosowanie podejścia andragogicznego w kształceniu z zakresu przedsiębiorczości jest duże, podkreśla się zwłaszcza rolę instrukcji pomagających wydobyć wiedzę z doświadczenia, a nie związaną wyłącznie z treściami kształcenia. Obok podejść wpisujących się w ramy andragogiki w edukacji w zakresie przedsiębiorczości coraz częściej pojawiają się nowe koncepcje. Przykładem mogą być heutagogika i odagogika. Heutagogika (Hase, Kenyon, 2000) odróżnia się od andragogiki osobą inicjującą zaistnienie procesu uczenia się, w andragogice jest to nauczyciel, w heutagogice – uczeń (Jones i in., 2019). Termin „odagogika” odnosi się do kontinuum wyznaczonego między pedagogiką a andragogiką, przez które to studenci są „przeprowadzani” przez instruującego nauczyciela w miarę zaawansowania ich wiedzy i poziomu dojrzałości (Hägg, Kurczewska, 2019, 2020). Odagogika jest więc rozwiązaniem pośrednim pomiędzy pedagogiką a andragogiką, które

pomaga przebyć drogę od uczenia kierowanego przez nauczyciela do samodzielnego uczenia się. Spodziewać się zatem można, że po wielu latach koncentracji na badaniach dotyczących czego i jak uczyć, pojawi się więcej pytań o uczącego się, jego profil i pogłębioną charakterystykę, tak jak w przypadku heutigogiki i odigogiki.

Jako ostatni ze zidentyfikowanych trendów można wymienić rozwijające się studia krytyczne nad edukacją z zakresu przedsiębiorczości. Bardziej sceptyczne spojrzenie na edukację w zakresie przedsiębiorczości obejmuje zarówno ocenę jej zaawansowania i samodzielności naukowej, jak i założeń co do celowości związanych z nią wartości (krytykowanych również za związek z neoliberalizmem). Pojawiające się od początku XXI w. bardziej krytyczne prace kwestionują również normatywny pogląd, że przedsiębiorczość stanowi jedynie pozytywne zjawisko, a rosnące statystyki dotyczące liczby przedsiębiorców powinny być zawsze oceniane jako jednoznacznie korzystne dla społeczeństwa (Weiskopf, Steyaert, 2009). Ciemniejsza strona przedsiębiorczości również istnieje, a badania w tym zakresie będą kontynuowane dla umocnienia bardziej realistycznego spojrzenia na to zjawisko.

Edukacja w zakresie przedsiębiorczości w Polsce

Edukacja w zakresie przedsiębiorczości pojawiła się w Polsce w latach 90. i była przede wszystkim z rozwojem ekonomicznym oraz działalnością małych i średnich przedsiębiorczości. Podając za Wachem (2016), pierwsza jednostka naukowa pojawiła się w Uniwersytecie Łódzkim w 1991 r. (Zakład Przedsiębiorczości prowadzony przez prof. Bogdana Piaseckiego), a pierwszą katedrą była założona w 1992 r. Katedra Przedsiębiorczości i Innowacji Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (założona przez prof. Jana Targalskiego). Przez ponad 30 lat sformalizowane jednostki organizacyjne pojawiły się w większości polskich uniwersytetów, ale także w politechnikach. Do mocnych ośrodków naukowych podejmujących problematykę przedsiębiorczości na pewno zaliczyć można: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Łódzki, Szkołę Główną Handlową, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Uniwersytet Szczeciński oraz Politechnikę Gdańską. Od 2016 r. na kolejnych uczelniach organizowane są cyklicznie zjazdy katedr przedsiębiorczości, podczas których regularnie podejmowana jest problematyka kształcenia, często w wymiarze warsztatowym. Efektem I Zjazdu Katedr Przedsiębiorczości w Krakowie jest Złota Księga Katedr Przedsiębiorczości, będąca kompendium wiedzy na temat polskiej społeczności akademickiej zajmującej się tematyką przedsiębiorczości (w tym edukacji w zakresie przedsiębiorczości). Zainteresowanie tematyką edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest duże. Chęć doskonalenia praktyki kształcenia zachęca do podejmowania większej liczby badań na jej temat, tak by w kontekście przedsiębiorczości móc coraz rzetelniej odpowiedzieć na pytanie, czego uczyć, jak uczyć, kogo uczyć i w jakim celu.

Artykuły podejmujące problematykę edukacji w zakresie przedsiębiorczości można przede wszystkim znaleźć na łamach dwóch polskich czasopism związanych z przedsiębiorczością: „Przedsiębiorczość – Edukacja” (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) oraz „Entrepreneurial Business and Economics Review” (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie). Teksty pojawiają się też w czasopismach niekoncentrujących się na tematyce przedsiębiorczości, choćby na łamach „Horyzontów Wychowania” (przy Wydziale Pedagogicznym Akademii Ignatianum w Krakowie). Pojedyncze prace można znaleźć w innych czasopismach związanych z naukami o zarządzaniu, ekonomią czy pedagogiką. Opisu

polskie środowisko akademickie, nie można pominąć konferencji naukowej poświęconej edukacji w zakresie przedsiębiorczości, połączonej ze Zjazdem Nauczycieli Przedsiębiorczości, organizowanej cyklicznie przez Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Konferencje z zakresu przedsiębiorczości, na których podejmuje się temat kształcenia w obszarze przedsiębiorczości, często organizują również wspomniane już uczelnie. Przykładem może być konferencja „Przedsiębiorczość w XXI wieku” (Uniwersytet Warszawski).

Zakończenie

Celem artykułu była ocena poziomu dojrzałości edukacji w zakresie przedsiębiorczości jako usamodzielniającego się obszaru badawczego, legitymizującego swoją obecność na mapie nauki. Choć z perspektywy 40 lat zaawansowanie wiedzy o edukacji w zakresie przedsiębiorczości i procesów uczenia się jest oczywiste, nie można nie zauważyć, że wciąż musimy doskonalić warsztat badawczy, by lepiej rozumieć czego uczyć, jak uczyć, kogo uczyć oraz w jakim celu. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości jest tematyką badawczą o relatywnie krótkich tradycjach, jednak coraz bardziej stabilizującą swoją pozycję w szkolnictwie wyższym i wśród obszarów naukowych. Stwarza możliwości podjęcia wielu tematów w dalszej pracy dla badaczy tej problematyki i wykładowców prowadzących zajęcia z przedsiębiorczości. Pomimo zaistnienia nurtu krytycznego, edukacja w zakresie przedsiębiorczości jest jednym z najsilniej rozwijających się i obiecujących co do wyników obszarów wykorzystujących dorobek naukowy związany z przedsiębiorczością (Landström, Harirchi, 2019). Pojawienie się bardziej sceptycznego stanowiska można traktować jako przejaw rozwoju służący jej doskonaleniu. Analiza specyfiki edukacji w zakresie przedsiębiorczości i trendów ją określających wskazuje, że dalsze badania nad nią będą się wpisywać w założenia konstruktywizmu, wśród teorii prym wieść będą te wiążące kształcenie z doświadczeniem, a metody nauczania uwzględniać będą w większym stopniu charakterystykę jej odbiorców.

W artykule starano się przedstawić jak najpełniejszy obraz edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Takie podejście ma jednak ograniczenia. Limit objętości artykułu sprawił, że zarówno w przypadku omawiania głównych słabości i wyzwań, jak i trendów kształtujących edukację w zakresie przedsiębiorczości ograniczono się do najważniejszych kwestii, według subiektywnej oceny autorki.

Literatura

References

- Baumol, W.J. (1996). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of business venturing*, 11(1), 3–22.
- Béchar, J.P., Grégoire, D. (2005). Entrepreneurship education research revisited: The case of higher education. *Academy of management learning & education*, 4(1), 22–43.
- Carlsson, B. i in. (2013). The evolving domain of entrepreneurship research. *Small Business Economics*, 41, 913–930.
- Clarke, T.E., Reavley, J. (1981). Educating technical entrepreneurs and innovators for the 1980's. *Technovation*, 1(2), 125–134.
- Dainow, R. (1986). Training and education of entrepreneurs: the current state of the literature. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 3(4), 10–23.
- Dewey, J. (1946). *Experience and education*. New York: The Macmillan Company.

- Fayolle, A. (2013). Personal views on the future of entrepreneurship education. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25(7–8), 692–701.
- Gorman, G., Hanlon, D., King, W. (1997). Some research perspectives on entrepreneurship education, enterprise education and education for small business management: a ten-year literature review. *International small business journal*, 15(3), 56–77.
- Hase, S., Kenyon, C. (2000). From andragogy to heutagogy. *Ultibase Articles*, 5(3), 1–10.
- Hägg, G. (2017). *Experiential entrepreneurship education: Reflective thinking as a counterbalance to action for developing entrepreneurial knowledge*. (PhD Compilation). Lund: Lund University.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2022). *Entrepreneurship education: Scholarly progress and future challenges*. New York: Taylor & Francis.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2021). Toward a learning philosophy based on experience in entrepreneurship education. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 4(1), 4–29.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2020). Guiding the student entrepreneur – Considering the emergent adult within the pedagogy-andragogy continuum in entrepreneurship education. *Education+ Training*, 62(7/8), 759–777.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2019). Who is the student entrepreneur? Understanding the emergent adult through the pedagogy and andragogy interplay. *Journal of Small Business Management*, 57, 130–147.
- Hägg, G., Kurczewska, A. (2016). Connecting the dots—A discussion on key concepts in contemporary entrepreneurship education. *Education+ Training*, 58(7/8), 700–714.
- Hägg, G., Gabrielson, J. (2019). A systematic literature review of the evolution of pedagogy in entrepreneurial education research. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 26(5), 829–861.
- Henrich, J., Heine, S. J., Norenzayan, A. (2010). The weirdest people in the world? *Behavioral and brain sciences*, 33(2–3), 61–83.
- Jones, C., Penaluna, K., Penaluna, A. (2019). The promise of andragogy, heutagogy and academagogy to enterprise and entrepreneurship education pedagogy. *Education + Training*, 61(9), 1170–1186.
- Katz, J.A. (2003). The chronology and intellectual trajectory of American entrepreneurship education: 1876–1999. *Journal of Business Venturing*, 18(2), 283–300.
- Knowles, M. (1984). *Andragogy in Action: Applying Principles of Adult Learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kurczewska, A. (2016). *Entrepreneurship Education built upon the concepts of experience and responsibility*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Landström, H. et al. (2022). What's interesting in entrepreneurial education research? Identifying conversants sharing common interests in the field. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 28(9), 104–131.
- Landström, H., Harirchi, G. (2019). “That's interesting!” in entrepreneurship research. *Journal of Small Business Management*, 57, 507–529.
- Löbler, H. (2006). Learning entrepreneurship from a constructivist perspective. *Technology analysis & strategic management*, 18(1), 19–38.
- Loi, M., Fayolle, A. (eds.) (2021). Impact of entrepreneurship education: a review of the past, overview of the present, and a glimpse of future trends. In: Ch.H. Matthews, E.W. Liguori (eds). *Annals of Entrepreneurship Education and Pedagogy*. Edward Elgar Education, 170–193.
- Mezirow, J. (1991). *Transformative dimensions of adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Mcmullan, W.E., Long, W.A. (1987). Entrepreneurship education in the nineties. *Journal of Business Venturing*, 2(3), 261–275.
- Morris, M.H. (ed.) (2014). Preface: Establishing moorings and foundations in entrepreneurial education. In: *Annals of entrepreneurship education and pedagogy*. Edward Elgar Publishing.
- Mwasalwiba, E.S. (2010). Entrepreneurship education: a review of its objectives, teaching methods, and impact indicators. *Education+ training*, 52(1), 20–47.

- Nabi, G. i in. (2017). The impact of entrepreneurship education in higher education: A systematic review and research agenda. *Academy of management learning & education*, 16(2), 277–299.
- Neck, H.M., Greene, P.G. (2011). Entrepreneurship education: known worlds and new frontiers. *Journal of Small Business Management*, 49(1), 55–70.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pittaway, L., Cope, J. (2007). Entrepreneurship education: A systematic review of the evidence. *International Small Business Journal*, 25(5), 479–510.
- Wach, K. (2016). Edukacja w zakresie przedsiębiorczości: potencjał dydaktyczny polskich uniwersytetów. *Horyzonty Wychowania*, 15(35), 11–27.
- Weiskopf, R., Steyaert, C. (2009). Metamorphoses in entrepreneurship studies: Towards an affirmative politics of entrepreneuring. In: D. Hjorth, C. Steyaert (ed.). *The politics and aesthetics of entrepreneurship*. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing, 183–201.

Agnieszka Kurczewska, dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny. Specjalizuje się w tematyce przedsiębiorczości i edukacji z zakresu przedsiębiorczości. Pracuje na stanowisku profesora uczelni na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Na Uniwersytecie Łódzkim pełni funkcję prorektora ds. współpracy z otoczeniem. Jest również prezydentką-elektką European Council for Small Business and Entrepreneurship (ECSB). Jej wcześniejsze doświadczenia akademickie obejmują pracę na Uniwersytecie Aalto, staże badawcze na Uniwersytecie Tampa i na Uniwersytecie Lund. Wcześniej odbyła staże w Komisji Europejskiej oraz Radzie Europy. Jest twórczynią regionalnego konkursu z zakresu przedsiębiorczości Eksoc StartUP! i Akademii Przedsiębiorczości.

Agnieszka Kurczewska, PhD, University of Lodz, Faculty of Economics and Sociology. She is a researcher in the field of entrepreneurship and entrepreneurship education. She currently holds the position of Associate Professor at the Faculty of Economics and Sociology at the University of Lodz and is the Vice-Rector responsible for the University's external relations. She is the President-Elect of the Board of Directors of the European Council for Small Business & Entrepreneurship (ECSB). Her academic experience includes work at Aalto University and research stays at the University of Tampa and Lund University. She has previously undertaken internships at the European Commission and at the Council of Europe. She is also the creator of the regional entrepreneurship competition Eksoc StartUP! and the Academy of Entrepreneurship.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3088-5044>

Adres/Address:

Uniwersytet Łódzki
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Funkcjonowania Gospodarki
ul. Polskiej Organizacji Wojskowej 3/5
90–255 Łódź, Poland
e-mail: agnieszka.kurczewska@uni.lodz.pl